

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ОСТАПЕНКО Марина Анатоліївна

УДК 321.7

**ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ ЯК ЦІННІСНА ОСНОВА
ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Київ – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор політичних наук, професор
ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович,
Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
заступник директора.

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, доцент
АНДРУЩЕНКО Тетяна Вікторівна,
Інститут вищої освіти НАПН України,
старший науковий співробітник
відділу соціальних проблем вищої освіти
та виховання студентської молоді;

доктор політичних наук, професор
ЛАТИГІНА Наталія Анатоліївна,
Київський національний торговельно-
економічний університет, професор
кафедри філософських та соціальних наук;

доктор політичних наук, доцент
ПАНЧЕНКО Тетяна Василівна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
доцент кафедри політології.

Захист відбудеться 27 вересня 2013 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.12 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ – 30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ – 30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 27 серпня 2013 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. Л. Савельєв

ЗАГАЛЬНА

ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Зміни соціально-політичних умов, становлення демократичного суспільства передбачають втілення одного із принципів демократії – політичного плюралізму. З ним пов'язані зростання соціального і політичного багатоманіття, поява нових форм та змісту політичного життя. За цих умов актуальності набуває проблема єдності суспільства, що потребує постійної підтримки і контролю, послаблення яких призводить до соціальної, політичної і культурної дезінтеграції.

Дослідження політичного плюралізму актуалізується не лише за рахунок пошуку суспільної і політичної єдності в умовах демократії. Сучасні реалії характеризуються глобальними змінами в економічній, політичній, культурній сферах, що відображається на якості політичних відносин. Постійна зміна умов, суперечливість та зростаюче різноманіття зв'язків, виникнення нових феноменів і форм політичної діяльності, невизначеність – ось далеко не повний перелік характеристик, що супроводжують нинішнє політичне життя, яке чимало науковців визначають як хаотичне й таке, що зачіпає соціально-політичний порядок. Це посилює значимість пошуку шляхів оптимізації спільних дій, співжиття різних соціальних, політичних груп. Іншими словами, політичний плюралізм відображає проблему політичного порядку, суспільної інтеграції, політичної стабільності.

Актуальність дослідження політичного плюралізму посилюється й певною невизначеністю самого поняття. У його трактуванні домінують правові, організаційні аспекти. Проте останнім часом вагомої ролі набуває культурний, ціннісний вимір демократії. Домінуюче розуміння політичного плюралізму як принципу організації демократичного життя не розкриває в повній мірі потенціалу, закладеного в самій його ідеї. Трактування політичного плюралізму, плюралістичної демократії у науковій літературі частіше за все обходять його ціннісну природу, здатність до утвердження поряд з ідеями цілісності і стабільності ідей відкритості та готовності до трансформацій. У цьому контексті дослідження політичного плюралізму може сприяти розумінню і науковому поясненню сучасних процесів, аналізу політичного простору і політичного життя, усвідомленню внутрішніх імпульсів розвитку сучасного демократичного суспільства.

Загальні реалії сучасності обумовлені відмовою від монізму в методології науки та в існуючій практиці. Водночас спостерігаємо вплив двох взаємопов'язаних процесів. З одного боку, процеси глобалізації, інтеграції, що викликають розмивання культурних відмінностей, уніфікації та стандартизації життя. З іншого боку, суспільство усе більше сегментується, фрагментується, розпорошується, що позначається на характері соціальних зв'язків, загостренні питань соціальної, політичної єдності, національної ідентичності.

За цих умов посилюється ціннісне значення політичного плюралізму, яке проявляється у здатності обмежити такі прояви цих процесів. Він розкриває

такий характер відносин між людиною, групою та суспільством, які сприяють виявленню унікальності, активності, ініціативності, творчості кожної людини, обмежують виникнення індивідуального чи групового егоїзму, спрямовані на узгодження індивідуальних, групових та суспільних інтересів. Особливої значення й актуальності політичний плюралізм набуває в умовах загострення численних конфліктів, оскільки він може бути одним із способів їх регулювання та вирішення, а не лише причиною. У його основі закладено ідею взаємодії та партнерства. Основними домінантами політичного плюралізму є стратегія жити разом, повага до інтересів, поглядів і стандартів життя іншого, готовність відшукувати та використовувати компроміси.

Аспекти, пов'язані з проблемою політичного плюралізму, розроблялися у філософії, соціології, політології, правознавстві, культурології, психології та інших науках. Нині плюралізм інтерпретується у межах філософсько-методологічного дискурсу. Водночас актуалізується увага науковців до культурного плюралізму. Плюралізм як принцип та форма політичного устрою демократичних суспільств, що засновується на поділі влади, різноманітні політичних поглядів, політичних інтересів та відображається у багатопартійності, розмаїтті форм політичного волевиявлення, досліджується у працях зарубіжних дослідників – А. Бентлі, М. Бірюкова, Р. Даля, Р. Дарендорфа, Л. Даймонда, О. Демідова, В. Іноземцева, Б. Капустіна, В. Кулінченка, Ч. Ліндблома, С. Леванського, С. Ліпсета, А. Мельвіля, О. Павроза, О. Панаріна, І. Пантіна, С. Перегудова, А. Роуза, А. Салміна, Дж. Сарторі, Л. Сморгунова, К. Сорокіна, Д. Трумена, Ю. Щербакової та багатьох інших. Ідеї плюралізму, пов'язані з вивченням особливостей сучасного суспільства, соціальних процесів, різноманітністю інститутів, гнучкістю та специфікою сучасного управління суспільством, відображено у працях таких західних вчених як Д. Белл, У. Бек, І. Берлін, І. Валлерстайн, М. Велькер, Ю. Габермас, Дж. Гелбрейт, Е. Геллнер, Д. Грей, Ш. Ейзенштадт, Ж.-Ф. Ліотар, М. Кастельс, Дж. Нейсбіт, П. Рікер, Р. Рорті, А. Турен, О. Тоффлер, Ф. Хайєк, О. Хеффе, П. Штомпка, Й. Шумпетер та інших.

У сучасній вітчизняній політичній науці окремим аспектам політичного, ідеологічного плюралізму приділено увагу в працях В. Андрущенко, Т. Андрущенко, Б. Андрусина, О. Антонюка, В. Беха, І. Бідзюри, В. Бабкіна, О. Бабкіної, І. Варзаря, К. Ващенко, В. Горбатенка, М. Головатого, М. Дмитренка, Г. Зеленько, О. Картунова, А. Колодій, В. Корнієнка, І. Кресіної, Н. Латигіної, М. Михальченка, Л. Нагорної, О. Новакової, Р. Павленка, А. Пахарєва, Т. Панченко, Г. Постриганя, С. Рябова, Ф. Рудича, В. Савельєва, В. Сичової, О. Совгирі, С. Телешуна, Т. Ткаченко, О. Фісуна, П. Шляхтуна, В. Якушика, Ю. Шведа, Ю. Шайгородського, Г. Щедрової, М. Шульги та багатьох інших дослідників.

У більшості робіт політичний плюралізм досліджується з позиції структурно-функціонального підходу – як принцип організації життя у

демократичному суспільстві. Нині визріла необхідність дослідити цей феномен з позиції культурологічного, ціннісного підходу. Малодослідженими є питання зв'язку політичного плюралізму з соціальним, культурним, ідеологічним, правовим; визначення соціокультурної основи політичного плюралізму, який формує особливості досягнення політико-культурного консенсусу; з'ясування аксіологічної природи політичного плюралізму, меж його можливостей та наслідків; особливостей в умовах інформатизації, технологізації, глобалізації сучасного життя. Запроваджуючи його в життя, варто усвідомити зміст, природу, функціональне призначення, прояви, перспективи і певні небезпеки цього феномену.

Окреслені проблеми, а також прагнення автора активізувати дискурс щодо комплексного дослідження політичного плюралізму в рамках соціально-гуманітарних наук зумовили вибір теми та визначили мету і завдання пропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 року). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 8 від 27 лютого 2007 року).

Метою дисертаційної роботи є комплексний аналіз змісту, взаємообумовленості соціально-політичних та ціннісно-культурних засад феномену політичного плюралізму. Мета дослідження визначила постановку і вирішення низки **завдань**:

– дослідити витoki формування та еволюцію ідеї політичного плюралізму в історії світової та вітчизняної соціально-філософської та політичної думки й на основі аналізу теорії плюралістичної демократії окреслити його функціональні аспекти;

– виявити базові аксіологічні складові становлення плюралістичної демократії, визначити та обґрунтувати понятійно-категоріальну основу дослідження політичного плюралізму як однієї з визначальних цінностей сучасної демократії;

– з'ясувати вплив політичного плюралізму на розвиток демократичної політичної свідомості і культури; обґрунтувати взаємообумовленість базового політико-культурного консенсусу та політичного плюралізму;

– проаналізувати особливості системи політичної комунікації в умовах інформаційного суспільства та визначити комунікаційні засади політичного плюралізму;

– визначити взаємообумовленість соціального і політичного плюралізму, проаналізувати моделі узгодження приватних і публічних інтересів у реаліях демократичного суспільства;

– розкрити зв'язок ідеологічного, партійного і політичного плюралізму та дослідити їх роль у забезпеченні цілісності та соціально-політичної інтеграції демократичного суспільства;

– дослідити вплив політичного плюралізму як однієї з цінностей демократії на соціальний і політичний порядок сучасного суспільства та окреслити суперечності й наслідки феномену політичного плюралізму в стабільних демократіях та з'ясувати його особливості за умов нестабільності демократичних перетворень;

– визначити основні напрями і перспективи політичного плюралізму в сучасній Україні.

Об'єкт дослідження – демократичний розвиток в контексті сучасних культурно-політичних трансформацій.

Предмет дослідження – політичний плюралізм як ціннісна основа демократичного суспільства.

Методологічна основа дослідження. Дослідження засновувалось на використанні сукупності філософсько-світоглядних, загальнонаукових принципів і підходів та спеціально-наукових методів пізнання політичного плюралізму як однієї з цінностей демократії. Філософсько-світоглядною основою дослідження є положення діалектики, на базі яких визначено взаємообумовленість соціально-політичних та ціннісно-культурних засад феномену політичного плюралізму.

Дослідження будувалось на принципах науковості, історизму, об'єктивності, цілісності, єдності теорії і практики, безперервності розвитку та інших. Дисертаційне дослідження спирається на такі методологічні підходи як: історичний (вивчення виникнення і розвитку явища політичного плюралізму); логічний (аналіз об'єктивних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування політичного плюралізму, що відображає головні риси його історичної еволюції, які виражаються і відновлюються у структурі та функціях); герменевтичний (використання принципів і способів тлумачення, інтерпретації змісту, функцій політичного плюралізму, що склалися у філософській та політичній науках); аксіологічний (осмислення ціннісних засад демократичного суспільства, їх співвіднесення з цінностями, якими визначаються норми і цілі поведінки учасників політичного процесу; цей методологічний підхід спрямував автора на аналіз взаємозв'язку теоретичного та праксеологічного аспектів феномена політичного плюралізму, визначення його особливостей в сучасних реаліях); гуманістичний (аналіз політичних явищ на основі визнання людини, її природних прав, свобод та інтересів найвищою соціальною цінністю, розвиток якої є метою, а не засобом соціального розвитку); комплексний (дослідження політичного плюралізму як цілісного

явища, його різноманітних складових і умов, що визначаються засобами інтеграції методів різних наук).

Використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що дозволило забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів. Зокрема, використано такі методи, як діалектичний, метод структурно-функціонального аналізу, культурологічний, антропологічний, аксіологічний, компаративний методи, а також методи синергетики та системного аналізу. Використання діалектичного методу пізнання дозволило розкрити теоретико-методологічні основи категорій «демократія», «політичний плюралізм», «політичні цінності», «демократична політична культура», «політико-культурний консенсус», проаналізувати предмет дослідження у його соціально-політичних та інших взаємних зв'язках і залежностях. Метод системного аналізу забезпечив розуміння значення феномену політичного плюралізму в його цілісності, системних зв'язках і залежностях, зокрема, умов його виникнення як ідеї та явища, його структури, функцій та значення. Історичний та компаративний методи забезпечили можливість аналізу та порівняння особливостей проявів політичного плюралізму в умовах стабільних і нестабільних демократій. Застосування структурно-функціонального методу дозволило дослідити феномен політичного плюралізму як принципу та цінності, виокремити чинники, що обумовлюють його основу та впливають на перебіг його формування, а також визначити місце політичного плюралізму в системі цінностей демократичного суспільства, дослідити його взаємозв'язок з іншими явищами політичної реальності. Використання синергетичного методу надало можливість виявити доцільність поєднання знань різних суспільно-гуманітарних наук для проведення інтегрованого аналізу різноманіття чинників формування, проявів та результатів (наслідків) політичного плюралізму. Аксіологічний метод дозволив проаналізувати політичний плюралізм як цінність демократичного суспільства, відповідної політичної культури та визначити його місце серед інших демократичних цінностей та роль у формуванні демократичних засад сучасного життя.

Використано нормативно-правову базу (Конституція України, Єдиний реєстр громадських формувань та ін.). Емпіричну основу дослідження складають дані соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України, результати Світового дослідження цінностей (World Values Survey), Європейського соціального дослідження (European Social Survey).

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному політологічному аналізі політичного плюралізму як ціннісної основи демократичного суспільства в контексті динаміки соціально-політичних трансформацій, що відбуваються в сучасному світі. Виходячи з цього, в дисертації сформульовано ряд принципових наукових положень, які визначають її сутність і спрямування.

Уперше:

– обґрунтовано авторське бачення політичного плюралізму як політико-культурного феномену, що обумовлюється ступенем розвитку демократичної політичної культури і пов'язується з такою її рисою як здатність до політико-культурного консенсусу. Останнє розкривається через визначення спільної основи взаємодії і включає політичні цінності, традиції, елементи суспільної пам'яті, політико-психологічні установки тощо; з'ясовано, що політико-культурний консенсус є особливим для кожного суспільства, обумовлюється як загальними чинниками, досягнутим рівнем культурно-цивілізаційного розвитку, так і унікальними історичними, соціально-політичними, національно-етнічними, культурними особливостями, низкою актуальних проблем, властивих для окремо взятого суспільства;

– запропоновано авторську методологію аналізу політичного плюралізму на основі поєднання антропологічного, структурно-функціонального, синергетичного, культурологічного та аксіологічного підходів, що дозволило виділити наступні аспекти аналізу феномену політичного плюралізму: політичний плюралізм як *ідея, теорія* (теорія плюралістичної демократії, теорія політичного плюралізму); політичний плюралізм як *принцип* демократичної організації суспільного життя; політичний плюралізм як *цінність* демократичної політичної культури;

– обґрунтовано, що політичний плюралізм має всі ознаки цінності (*як властивість; як орієнтир; як інструмент соціального регулювання*), що робить його значимим для окремого громадянина і групи, адже передбачає можливість формування і вираження різних ідей, інтересів, поглядів тощо. Політичний плюралізм є однією з головних політичних цінностей демократичного суспільства, другорядною в умовах авторитарної політичної системи; може протистояти політичному монізму в тоталітарній політичній системі. Політичний плюралізм, включений до ієрархії демократичних політичних цінностей (свобода і права людини, толерантність, безпека, порядок та інші), виступає основою формування політичних переконань, норм, які регулюють політичну поведінку суб'єкта політики і визначають «правила гри» для суспільних і політичних груп. Політичний плюралізм, обумовлюючись політичними традиціями, політичною культурою, а також історичними, політичними, соціальними, економічними та іншими чинниками, може змінюватися від стану «дикого», поляризованого до організованого, поміркованого, цивілізованого;

– визначено та проаналізовано категорії, які розкривають феномен політичного плюралізму: культурологічні (інтерес, альтернативність, цінність, ідеологія, толерантність); інституційно-системні (група, партія, політична, партійна, виборча системи, опозиція); процесуальні (конкуренція, діалог, партнерство, конфлікт, протистояння, боротьба); категорії результативності (інтеграція/дезінтеграція; стабільність/нестабільність). Обґрунтовано, що взаємовплив, взаємозалежність між явищами, які позначають ці категорії, може

посилювати чи послабляти як позитивні, так і негативні аспекти кожного з них. Характер взаємовпливу визначають особливості конкретного суспільства: історичні, економічні умови його розвитку, політичні та правові традиції, рівень політико-правової культури як еліти, так і пересічних громадян тощо;

– проаналізовано особливості політичного плюралізму в Україні та визначено тенденцію до формування і розвитку політичного плюралізму – поліцентричність влади, багатопартійна система, свобода слова, вибору тощо. Водночас виявлено негативні наслідки політичного плюралізму – популістський характер єдності суспільства; орієнтація на певного лідера або на очікування «справжнього» лідера (у випадку розчарування, недовіри до влади; ситуації ціннісної невизначеності); випадки підміни «боротьби програм» «боротьбою іміджів лідерів» у публічному політичному просторі; формування штучної ідентифікації, коли люди обирають лідерів, а не ідеї, об'єднуються на тимчасових засадах (харизматичний лідер, популістська програма), часто не усвідомлюючи, наскільки це відповідає їх інтересам і суспільному благу; вироблення політико-культурного консенсусу і суспільної згоди ускладнюється відсутністю консенсусу еліт, консенсусу між владою та населенням, загальнонаціональної згоди, що в цілому дезорганізує суспільство та негативно позначається на утвердженні цінностей демократії в Україні.

Дістали подальшого розвитку:

– ідея про концептуальне вдосконалення теорії політичного плюралізму, що обумовлено викликами і потребами сучасного інформаційного суспільства і зокрема реалізацією головної природної цінності демократичної політичної культури – прав і свобод особистості;

– вивчення еволюції теорії політичного плюралізму, що дозволило виділити основні етапи її розвитку: 1950-1970-ті роки – формування теорії класичного («організованого») плюралізму; 1980-1990-ті роки – критика теорії класичного плюралізму та формування теорії «неоплюралізму»; від початку 2000-х років – формування «постнеоплюралістичної» теорії (основою цієї версії плюралістичної моделі демократії мають стати принципово нові можливості інформаційно-комп'ютерних технологій, які дозволяють громадянину отримати необхідну інформацію про суспільні справи, брати безпосередню участь в обговоренні соціально значимих питань);

– положення про те, що в умовах ідеологічного і політичного плюралізму вагомого значення набувають інтегративна ідеологія як певний дискурс, взаємодоповнення і взаємообмеження існуючих у суспільстві політичних ідеологій; етика солідарності; об'єднуючі загальнолюдські, соціальні, політичні, правові цінності як результат постійного і реального діалогу, полілогу в суспільстві. У пошуку прагматичних засобів взаємодії різних політичних ідеологій одним із варіантів можна розглядати виділення ідеологічних детермінант стратегії розвитку суспільства як ідеологічної

конструкції (системи ідеалів, цілей розвитку, політичних інтересів, цінностей, настанов тощо), що безпосередньо орієнтована на конкретний політичний процес, впливає на його формування та перебіг – конфігурацію суб'єктів, особливості їхньої взаємодії, прийняття та реалізацію політичних рішень, характер і спрямування процесу в певній країні.

Поглиблено:

– аргументацію щодо необхідності розширення чинників формування політичного плюралізму через доповнення об'єктивних чинників (тип політичного режиму, політичної системи, партійної системи, системи політичної комунікації тощо) суб'єктивними: пов'язаними з характером політичної діяльності, її відкритістю до змін та здатністю до необмеженого вдосконалення завдяки свободі і творчості людини; ступінь вияву ініціативи; сформованість цінностей і орієнтацій демократичної політичної культури. Обґрунтовано взаємообумовленість цих чинників та доведено, що ступінь їх взаємовпливу залежить від сформованих у суспільстві політичних установок, традицій політичної участі та поведінки;

– вивчення проблеми взаєморозуміння у демократичному суспільстві, досягнення політичної інтеграції та політичного порядку за умов політичного плюралізму. Визначено, що для інтеграції суспільства важливими є: наявність ідеології, побудованої на загальнолюдиських цінностях; рівень самоорганізації суспільства, обумовлений економічною, політичною та соціокультурною мотивацією; досягнення збалансованих відносин між суспільством і державою. Ці складові доповнюють одна одну, сприяючи розширенню можливостей кожної з них. Політичний порядок розглянуто як організуючу систему відмінностей на основі конкуренції, досягненні консенсусу, гнучкості управління, відкритості комунікації суспільства з державою, що спрямовано на досягнення гармонізації відносин між владою та суспільством, а також всередині кожного з них;

– наукове обґрунтування напрямів послаблення негативних проявів плюралізму, а саме: пошук компромісу у взаєминах, баченні та визначенні стратегічних орієнтирів розвитку держави між владою та суспільством; визначення та дотримання суспільством, а головним чином владою, певних правил та норм політичної та управлінської діяльності, однакових для всіх учасників політичного процесу в Україні; подолання зверхнього ставлення влади до потреб і прагнень суспільства; активізація реальної участі суспільства у вирішенні актуальних проблем тощо.

Практичне значення одержаних результатів визначається його актуальністю, новизною і висновками як загальнотеоретичного, так і практичного характеру. Основні положення дисертації можуть бути використані як методологічна база для подальшої розробки проблематики аксіологічного виміру демократії, демократичної політичної культури, феномену політичного плюралізму. Сформульовані висновки дисертації

можуть бути використані в експертно-аналітичній роботі як теоретичний матеріал при оцінці реалізації принципів демократії, ступеню формування цінностей демократичної політичної культури, а також забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики.

Теоретичні розробки, практичні висновки і пропозиції, що випливають зі змісту дослідження, використовуються в навчальному процесі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова у викладанні навчальних дисциплін: «Політична психологія», «Соціологія політики», «Проблеми демократизації». Матеріали дослідження можуть бути застосовані при розробці спецкурсів для аспірантів, магістрів і студентів із проблем демократії, політичної культури, громадянського суспільства, політичної участі, а також при підготовці навчальних посібників і підручників.

Висновки та пропозиції дисертаційної роботи можуть бути використані суб'єктами політики у розв'язанні завдань формування демократичної політичної культури суспільства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Результати наукового дослідження було оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових заходах, зокрема: Міжнародній науково-теоретичній конференції «Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі (Київ, 2006), Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація партійно-політичних систем на постсоціалістичному просторі» (Ужгород, 2007), Міжнародних наукових конференціях «Треті, Четверті, П'яті, Шості, Сьомі, Дев'яті юридичні читання» (Київ, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Інститут вищої освіти та його вплив на регіональний розвиток України: соціокультурні, економічні та правові аспекти» (Ірпінь, 2008), V Курасівських читаннях «Політичний простір України: регіональні виміри (до 70-річчя І. Ф. Кураса)» (Київ, 2009), Міжнародній науковій конференції «Людина. Світ. Суспільство (до 175-річчя філософського факультету). Дні науки філософського факультету – 2009» (Київ, 2009), Всеукраїнській науковій конференції «Методологія політичної науки» (Львів, 2010), Міжнародній науково-теоретичній конференції (XXIV Харківські політологічні читання) «Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні» (Харків, 2011), Науково-практичній конференції «Молодь і політика реформ» (Київ, 2011), III Слобожанських політологічних читаннях «20 років пострадянських трансформацій» (Харків, 2012), Другій всеукраїнській науковій конференції «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (Дніпропетровськ, 2012), Сьомій міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2012), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції

«Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку» (Київ, 2012), Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні і світі» (Київ, 2013).

Публікації. Основні положення роботи, висновки та пропозиції опубліковані автором у 44 працях, у тому числі: 1 одноосібній монографії (21,87 ум. д. а.), 26 статтях у фахових наукових виданнях із політичних наук, 13 тезах наукових конференцій та інших виданнях.

Структура й обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 440 сторінок, основний зміст – 360 сторінок. Список використаних джерел має 820 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дисертаційної роботи, окреслено стан наукового розроблення проблеми, сформульовано мету й завдання, об'єкт і предмет дослідження, його методологічні засади, визначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення отриманих результатів, особистий внесок здобувача, подано відомості про апробацію результатів роботи, публікації та структуру дисертації.

У **першому розділі** – «**Теоретико-методологічні засади дослідження феномену політичного плюралізму в соціально-філософській та політичній думці**» – досліджено еволюцію плюралізму як гуманістичної цінності з позицій соціальної філософії та етики; обґрунтовано його роль і значення для демократичної організації життя у сучасній науці.

У *підрозділі 1.1* – «*Ідейне підґрунтя політичного плюралізму*» – досліджується питання виникнення ідеї плюралізму, і політичного зокрема, в історії філософської та політичної думки. Уперше термін «плюралізм» був використаний німецьким філософом Х. Вольфом для позначення філософських вчень, які обґрунтовують існування більше двох першооснов або первинних начал буття. Визначається, що ця ідея виникає паралельно з розумінням свободи, політичної свободи, інтересу, консенсусу. Окреслені ідеї стали предметом вивчення багатьох мислителів, серед яких П. Бейль, Ж. Боден, К. А. Гельвецій, П. А. Гольбах, У. Джемс, Д. Дідро, Е. Дюркгейм, Г. Дж. Ласкі, Дж. Медісон, Ш. Монтеск'є, А. де Токвіль та інші. В історії вітчизняної філософської, соціологічної та політичної думки ідея плюралізму корелювала з ідеями релігійної та політичної свободи у поглядах Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Б. Кістяківського, В. Липинського та інших мислителів. Ціннісне значення свободи, рівності, демократії, обґрунтоване у працях зарубіжних та вітчизняних вчених, вплинуло на формування фундаментальних підвалин теорії плюралістичної демократії.

У радянський період ідея політичного плюралізму розглядалася у контексті критики соціально-політичних теорій Заходу (Г. Ашин, Л. Белюченко, В. Воротилін, В. Гранов, В. Гулієв, І. Гундобін, В. Ільїн, І. Касавін, А. Кожаров, Є. Кузьмін, А. Момджян та інші). Можна виділити роботи науковців, де розглядалися світоглядні та методологічні аспекти плюралізму, водночас акцентуючи на його ідеалізмі та еkleктичності (Ю. Васильєв, М. Поліщук, Г. Сергеев та інші). Як принцип соціально-політичного устрою він отримав негативну оцінку, пов'язану з невизнанням партійної, класової, групової відмінності та розумінням його як чужого реальному соціалізму. У часи перебудови з'явилися праці, де обґрунтовувалася ідея соціалістичного плюралізму (І. Нарський, Т. Ойзерман, Б. Чікін та інші).

Універсальний характер плюралізму відобразився у різних сферах життя, що обумовило відгалуження чималої кількості його видів, а саме: онтологічний, що визнає незалежність існування множинності видів буття; гносеологічний – стверджує рівність багатьох істин відносно одного і того ж явища, відкидаючи існування об'єктивної істини; методологічний – орієнтує на рівноправне використання різних методів пізнання; логічний – стверджує вільне обрання тієї чи іншої системи аргументації та інші. На цьому тлі політичний плюралізм розглядається як такий, що обґрунтовує співіснування різних ідей, поглядів, форм діяльності у політичній сфері.

Підрозділ 1.2 – «Теорії плюралістичної демократії та концептуальне осмислення функціональних аспектів політичного плюралізму» – присвячений аналізу виникнення і еволюції концептуально-теоретичного осмислення феномену політичного плюралізму в політичній науці. З'ясовано, що основу теорії політичного плюралізму складають теорія групової політики та теорія політичного конфлікту. Теорія політичного плюралізму базується на уявленні про суспільство як сукупності автономних соціальних груп, які взаємодіють між собою. Існування цих груп обумовлюється природною соціальною диференціацією, яка породжує розмаїття інтересів і тенденцію до об'єднання індивідів зі схожими інтересами у групи. Концептуальне оформлення теорії політичного плюралізму відбулося у другій половині ХХ століття (праці Р. Даля, Ч. Ліндблома, Дж. Сарторі, А. Лейпхарта, Д. Рімена та інших науковців). Теорія політичного плюралізму в своєму розвитку проходить кілька етапів. 1950-1970-ті роки – формування теорії класичного («організованого») плюралізму: суспільство – це безліч груп, що взаємодіють одна з одною; політичний процес – це «процес групової конкуренції в боротьбі за владу над розподілом ресурсів»; виокремлення політичних груп інтересів як таких, що вступають у відносини з інститутами держави з метою розподілу ресурсів; взаємодія між групами інтересів має тенденцію до досягнення суспільної рівноваги, одним із факторів досягнення якої є наявність «потенційних» груп. 1980-1990 роки – критика теорії класичного плюралізму та формування теорії «неоплюралізму» (уточнення місця і ролі різних соціальних об'єднань у

політичній системі суспільства; зосередження на проблемах сучасності; інтерес до діяльності великих корпорацій і сучасної держави з розширеними функціями; чутливість груп до сучасних соціальних проблем, але реалістичність щодо проведення реформ; еволюція в бік партисипаторної моделі демократії тощо; складові – ідеї неокорпоративізму, теорія соціальної держави, ідеї комунітаризму). Від початку 2000-х років – формування «постнеоплюралістичної» теорії (основою цієї версії плюралістичної моделі демократії є принципово нові можливості інформаційно-комп'ютерних технологій; формування мережевого підходу у політиці (network approach); концепція політико-управлінських «мереж» Д. Ноука, «спільнот» Дж. Річардсона, «потоків» Дж. Кінгдона, «підсистем» П. Сабат'єра та ін.; «мережевої форми організації»; «суспільства мережевих структур» (network society) (М. Кастельс).

Аналіз еволюції теорії політичного плюралізму засвідчив, що остання потребує не стільки радикального перегляду плюралістичних основ політики, скільки концептуального вдосконалення, адекватного сучасним викликам та потребам і, зокрема, відповідності гуманістичним засадам демократії. У цьому контексті набуває наукового значення дослідження політичного плюралізму як однієї з визначальних цінностей сучасного демократичного суспільства.

У підрозділі 1.3 – «Понятійно-категоріальна основа дослідження політичного плюралізму» – систематизовано наукове тлумачення політичного плюралізму як: а) однієї з ознак демократії (розкривається через багатопартійність, політичне відкрите суперництво, змагальність різних політичних сил, визнання опозиції як самостійного політичного інституту та необхідної противаги політичним силам, що знаходяться при владі); б) різновид політичного режиму, що ґрунтується на визнанні існування множини вільно утворених політичних, економічних, релігійних, етнічних та інших груп інтересів, які конкурують між собою і ведуть боротьбу за суспільний і політичний вплив (західні науковці ввели у науковий обіг поняття конституційно-плюралістичного режиму, успішне функціонування якого є можливим лише за наявності трьох величин: уявлення громадян про переваги режиму, історичні традиції, взаємовідносини партій і церкви); в) одного зі способів і принципів управління (здатність забезпечувати гуманізацію суспільних відносин, реалізуючи творчий потенціал особистості та сприяти консенсусу суспільних інтересів; противагою є принцип демократичного централізму як способу уніфікації інтересів, побудови «інтегративного суб'єкта» зі спільними інтересами і єдиною волею; г) як одна з моделей представництва групових інтересів.

Зміст категорії політичного плюралізму доцільно розкривати через взаємозв'язок з іншими категоріями політичної науки, які згруповано відповідно до того, яку грань політичного плюралізму вони розкривають: культурологічні; інституційно-системні; процесуальні; дихотомічні категорії,

що позначають результат. Проаналізовано взаємовплив між явищами, що позначають ці категорії, який здатен посилювати чи послабляти як позитивні, так і негативні аспекти кожного з них. Досліджуються функції політичного плюралізму, основними серед яких є реалізація політичної свободи і збереження цілісності суспільства.

У другому розділі – **«Ціннісні детермінанти політичного плюралізму в контексті сучасного суспільно-політичного розвитку»** – висвітлюються проблема ціннісної природи політичного плюралізму та з'ясовується його місце в системі цінностей демократичного суспільства, а також аналізуються питання формування демократичної політичної культури і плюралістичної політичної свідомості.

У підрозділі 2.1 – *«Взаємозалежність плюралізму і формування ціннісної основи демократичного суспільства»* – досліджується змістовне наповнення понять «цінність» та «політичні цінності», з'ясовується різниця між принципом і цінністю. Головним у розумінні принципу є визнання його як засадничої передумови, основи будь-яких дій, діяльності, загалом буття. Що стосується цінності, то вона є сутністю і водночас умовою повноцінного буття об'єкту, має соціальний зміст, який приписують їй людина і суспільство.

У сучасній науці існують різні підходи щодо розуміння змісту поняття цінностей. Аксиологічний (ціннісний) пояснює те, яке значення речі можуть мати для людини, для суспільства з точки зору потреб та інтересів. Пізнавальний (когнітивний) пояснює сутність речей самих по собі, як вони є. Нині набуває розвитку новий підхід до пояснення природи цінностей – культурологічний, згідно з яким існує велика кількість культур, кожна з яких має свою ціннісну систему, обумовлену історично. Поряд з цим сформувалися різні класифікації цінностей, відповідно до яких політичний плюралізм є, поряд з демократією і свободою, цінністю головною, політичною, взаємопов'язаною та інструментальною.

Політичні цінності є складовим елементом ціннісної системи будь-якого суспільства. На формування політичних цінностей впливають тип політичних відносин; ідеологічна і культурна наповненість цінностей; національні особливості політичних відносин; політична культура, політична свідомість суб'єктів – політичних сил, лідерів, еліт. Вплив ідеологічної складової політичних цінностей посилюється у перехідні (революційні) періоди і зменшується в стабільні (еволюційні) періоди політичного розвитку. Щоб стати орієнтирами і цілями суспільства, цінності потребують обґрунтування, доказів своєї істинності, сприйняття і підтримки більшості. Визначають такі базові політичні цінності як справедливість, суверенітет, свобода, демократія, рівність, гуманізм, безпека тощо, які можуть відігравати різні ролі (провідні та другорядні).

Нині актуальним є питання про загальну систему цінностей. Розповсюдження загальних орієнтирів, принципів і норм залежить від того,

наскільки вони виступають результатом прийняття як «своїх», враховуючи культурне середовище, а не є підсумком нав'язування ззовні. Невідповідність певним стандартам ще не засвідчує недемократичність, а більше вказує на особливість тієї чи іншої країни. Неспівпадіння цінностей різних країн – це нормальне явище, як і неспівпадіння інтересів, що не є перешкодою для співпраці, а є предметом переговорів з метою знаходження компромісів і зближення позицій. Іншою проблемою є інструменталізація цінностей, тобто використання їх як знаряддя політичної боротьби, мета якої – реалізація вузькогрупових інтересів.

Зміст політичних цінностей демократичного суспільства розкривається через їх значення: можливість забезпечення злагоди в суспільстві чи в окремих соціальних групах щодо основних цілей і проблем; формування віри у бажаний і кращий (або найкращий) тип політичної системи, у політичну мету і засоби досягнення такої мети. Важливою умовою утвердження демократії є сприйняття та усвідомлення громадянами її фундаментальних цінностей – свободи, рівності. Водночас важливим є вироблення системи загальноприйнятих, позитивних, домінуючих у даному суспільстві цінностей та досягнення консенсусу з процедур, за допомогою яких приймаються рішення.

Підрозділ 2.2 – «Базові аксіологічні складові становлення плюралістичної демократії» – присвячений аналізу ціннісної системи плюралістичної демократії та ролі політичного плюралізму в ній.

Політичному плюралізмові притаманні майже всі ознаки цінності. Ціннісна природа політичного плюралізму розкривається у зв'язку з іншими цінностями плюралістичної теорії демократії – свободою і правами людини, політичною відповідальністю, толерантністю, політичною толерантністю, колективізмом та індивідуалізмом, безпекою, порядком та іншими. Політична свобода передбачає високий рівень розвитку особистості, саморегуляції, надає права голосу та вибору, визначає її становище в державі, гарантує захист її основних прав та свобод, задоволення життєвих потреб, є необхідним засобом для реалізації інших цінностей. Надаючи людині можливість вибору, свобода пов'язується з відповідальністю. Політична відповідальність науковцями розглядається як відповідальність за належне здійснення державної влади, пов'язується з легітимністю (сприйняттям, схваленням дій) політичної влади з боку населення.

Сучасне розуміння індивідуалізму як цінності та феномену суспільного буття обумовлене посиленням вимог щодо необхідності підвищення загальної якості життя, пов'язаної не лише з суто матеріальним забезпеченням, а й з розширенням сфери вибору особистих переконань, цінностей та світоглядних орієнтирів. Аналізуючи колективізм як цінність, варто уникати його абсолютизації, що було притаманно за радянських часів і сформувало досить негативне ставлення. Для плюралістичної демократії цінність колективізму набуває особливого значення, адже основний актор – це групи, де важливими є

згуртованість членів групи та ефективність захисту їх інтересів. Теорія плюралізму є близькою до теорії комунітаризму, оскільки обидві сповідують ідею рівноваги між індивідуальними правами і соціальною (політичною) відповідальністю.

Політичний порядок гармонізує відносини між суб'єктами політичного життя та елементами політичної системи. Особливо актуальною ця цінність є для країн, що зазнають динамічних змін. Для теорії плюралістичної демократії важливими є толерантність і політична толерантність. Поняття «політична толерантність» позначає ситуацію, за якої індивіди свідомо визнають права громадянства для груп, до яких вони самі не відчують приязні. Висхідним моментом західної моделі толерантності є трансформація уявлень про відносини «людина – держава», у процесі яких сформувалися два принципових для ліберальної демократії положення: уряд має обмежену владу, джерелом якої є народ як корпорація громадян; народ як найвищий суверен сам визначає свою долю. В основу класичної ліберальної моделі толерантності, яка передбачає існування рівноваги між громадянським суспільством і державою, покладено принцип самоврядування. Іншою розповсюдженою моделлю толерантності науковці називають «модель фортеці», суть якої полягає у тому, що ніде і ніколи не існує повної ідентифікації між громадянським колективом і урядом. Сутність цієї моделі полягає у тому, щоб створити таку систему законодавства, яка здатна гарантувати свободу у випадку виникнення загроз.

Основа консолідації демократичного суспільства – ціннісно-нормативна система як сукупність основних цінностей і норм поведінки. Нестабільне суспільство характеризується певною невизначеністю такої системи, що призводить до порушення звичного механізму адаптації до соціальних норм.

У підрозділі 2.3. – «Політичний плюралізм як чинник розвитку політичної свідомості і демократичної культури» – досліджується питання формування плюралістичного світогляду та субкультурного плюралізму.

Політична свідомість є опосередкованим відображенням політичного життя суспільства, серед проблем якого – формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів. Демократична політична свідомість, відображаючи багатовимірний характер політики, політичного життя, торкається питання єдності суспільства у різноманітті інтересів, поглядів, ідей, ідеологій, орієнтацій, установок тощо. Проблема діалектичного поєднання «єдине – множинне» знайшло вираження у декількох фундаментальних моделях пояснення світоустрою – монізмі, дуалізмі, плюралізмі, додатковості, інтервальності й ризоморфізмі. Моністична свідомість характеризується поясненням реального світу, виходячи з положення про єдину першооснову. Дуалістична свідомість формується на визнанні двох різних, які не зводяться один до одного чи до їх єдності, начал, принципів буття тощо. Одним із недоліків дуалізму є те, що, розглядаючи поляриність і незалежність певних категорій, він не пояснює зв'язок між ними, що послаблює його як засіб

відображення цілісності світу. Плюралістична свідомість відображає дійсність як таку, що складається з багатьох самостійних начал, сутностей, які не утворюють абсолютної єдності. Претендуючи на створення спільної для усіх стратегії пізнання, плюралізм визнає те, що не можна обмежуватися лише якоюсь однією установкою. Постмодерністськими варіантами плюралістичної свідомості є ризоморфізм, додатковість і інтервальність.

Плюралізм пов'язується з гетерогенністю культури, а також сприяє взаємодії культур, акцентуючи увагу на визначенні спільної основи цієї взаємодії – визнанні загальнолюдських цінностей. Полікультурне суспільство є складним утворенням, що складається з багатьох спільнот, які не є однорідними і чітко структурованими. У процесі консолідації полікультурного суспільства важливими є питання щодо забезпечення ефективних механізмів групової та індивідуальної ідентифікації, що у свою чергу актуалізує проблему самоорганізації, толерантності, діалогу, полілогу культур. У цьому контексті саме соціокультурній ідентичності належить особлива роль як чинника консолідуючих ціннісних систем, об'єднуючих типів орієнтацій, соціалізації на ґрунті взаємодії. Іншим є питання підтримки цілісності суспільства та вироблення форм співіснування субкультур, у тому числі і політичних. На це зокрема спрямовані дослідження поліархії як способу організації життя Р. Даля; співгромадської (консоціативної) демократії А. Лейпхарта; моделі громадянської інтеграції і мультикультуралізму.

Третій розділ – «Комунікативний вимір плюралістичної демократії» – присвячений проблемі інформаційно-комунікаційного простору, політичної комунікації, яка в умовах розвитку інформаційного суспільства постає джерелом формування нових форм його прояву як передумова виникнення і реалізації політичного плюралізму.

У підрозділі 3.1 – «Система комунікацій постіндустріального суспільства в умовах політичного плюралізму» - аналізується взаємопов'язані між собою процеси формування інформаційно-комунікаційного простору та віртуалізації політичних відносин і з'ясування особливостей їх впливу на ставлення людини до політики та участь у ній в умовах політичного плюралізму.

Досліджуючи комунікативну складову політичного плюралізму, слід виходити з того, що особливістю розвитку сучасної політичної сфери є активне проникнення до неї принципів технологічного функціонування, що стандартизують, уніфікують та систематизують політичні процеси й відносини. Зазначений вплив відображається у сфері політичної комунікації. Швидке удосконалення технічних засобів передавання інформації викликають перенесення центру політичної взаємодії у сферу діяльності мас-медіа, що супроводжується комерціалізацією, театралізованістю, тяжінням до сенсаційності та перекручення фактів та загалом ірраціоналізує політичний світ.

Політична комунікація має спільні риси із загальним процесом комунікації, проте й відрізняється від нього. Вона пронизує усі рівні комунікації – від особистісного до глобального; політичній системі окремого суспільства відповідає власна мережа політичної комунікації; існує безпосередній зв'язок між рівнем економічного розвитку суспільства та рівнем розвитку структур політичної комунікації – останній обумовлюється як технічним рівнем передачі інформації, так і базовою ідеологією політичної системи; характер політичної комунікації в суспільстві, рівень її розвитку визначаються рівнем загальної та політичної культури суспільства, опосередковуються їх цінностями й нормами. Процес політичної комунікації є безперервним, проте його активізація спостерігається у виборчий період, коли застосовуються найрізноманітніші технології впливу на електорат з метою завоювання його прихильності; політична комунікація здійснюється через ЗМІ, організовані утворення і неформальні канали.

Підрозділ 3.2 – «Суб'єкти комунікації та їх роль у забезпеченні демократичних засад формування політичного плюралізму» – присвячений аналізу основних суб'єктів комунікації та впливу нових технологій на політичну комунікацію і участь громадян у цьому процесі.

Основними суб'єктами політичної комунікації в умовах інформаційного суспільства залишаються людина, група, суспільство, держава. Проте відбуваються певні зміни у характері комунікації між ними, а також додається ще один вагомий суб'єкт комунікації – медіа, який перетворився з посередника політичної комунікації в діючого актора цього процесу. Новими учасниками суспільно-політичного життя стають віртуальні спільноти. Така спільнота в цілому зберігає усі істотні ознаки традиційної соціальної групи, за винятком того, що спільною для групи людей територією є віртуальний простір, безпосередньо виявлений через інтерфейси. Особливостями віртуальних спільнот є те, що вони побудовані на принципах децентралізованої ієрархії і часткового лідерства, широкої спеціалізації її членів і стимулювання особистих, неформальних відносин між ними. Особливістю віртуальної спільноти можна назвати і постійний обмін інформацією, думками, почуттями, тобто триваючу дискусію. За допомогою новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій віртуальне середовище виокремилася в структурі політичних комунікацій.

Розвиток ЗМІ здійснює вплив на методи політики у сучасному суспільстві – медіатизує політику. Термін «медіатизація політики» був вжитий у 1989 році Г. Оберройтером і позначає явище, коли відбувається взаємопроникнення політичного і медіа середовищ, коли політика починає підкорятися внутрішнім законам ЗМІ. ЗМІ, особливо телебачення, створюють можливості для символічної діяльності політиків – замість дискусій, формування громадської думки, прийняття політичних рішень часто демонструються певні символічні дії.

Поява нових суб'єктів політичної комунікації, форми їх активності актуалізують явища інформаційної культури (культури спілкування і поведінки в інформаційному суспільстві), електронної культури (ключовою характеристикою якої є можливість обміну людськими думками на великих відстанях за допомогою електронних засобів комунікації), мережевого етикету, що потребують наукових пояснень. До того ж, важливою проблемою сучасної політики є відкритість комунікаційних каналів, створення системи ефективної відкритої комунікації, зворотного зв'язку між владою та громадянами. Комп'ютерні технології надають нові можливості для самоорганізації як суспільства в цілому, так і окремих соціальних груп у процесі захисту своїх інтересів. Комунікація у мережі надає можливість як індивідуального спілкування, так і колективного – Інтернет-конференції, форуми тощо. Ключовим питанням під час оцінки ролі інформаційних технологій у процесі діалогу між владою та громадянським суспільством є наскільки вони готові використовувати можливості, які надаються їм новими каналами комунікації.

Підрозділ 3.3. – «Соціальний і політичний плюралізм: дилема узгодження приватних і публічних інтересів» – присвячений проблемі узгодження приватних і публічних інтересів. Йдеться про те, що соціальний плюралізм виступає основою політичного плюралізму. Цінність і значення останнього полягає, передусім, у можливості створити умови для виявлення і захисту інтересів соціальних суб'єктів і забезпечити розумний баланс між інтересами і їх носіями, що сприяє громадянському миру і злагоді через демократичні дискусії і досягнення компромісних рішень в ім'я спільних цілей суспільства.

Суспільство є не просто диференційованим на окремі групи, воно ще є ієрархізованим. Стратифікація є методом дослідження суспільства і водночас відображає процес розподілу суспільства на окремі страти, які можуть визначатися економічними, політичними, соціальними (у вузькому розумінні) критеріями і нерівностями. Із соціальною пов'язана політична стратифікація, що дозволяє дослідити соціальну природу політичного порядку, взаємодію соціальних груп і політичних інститутів, розподіл впливу, ресурсів тощо.

Основна мета демократичної політики – досягнення балансу між приватними інтересами (виразниками якого умовно можна вважати громадянське суспільство) і колективної волі соціуму, раціонально вираженої в державі (загальносуспільний, державний інтерес). У цьому контексті окремого аналізу заслуговують плюралістична, неокорпоративна моделі та модель політико-управлінських мереж як варіанти узгодження інтересів громадянського суспільства і держави. Посилюється значимість моделі соціальної держави як закономірного продукту еволюції громадянського суспільства в напрямку до громадянського суспільства соціальної демократії, що слугує забезпеченню громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Кожна з моделей має як сильні, так і слабкі сторони. Практика їх реалізації свідчить, що їх ефективність залежить не від переваг кожної з них, а

від особливостей певної країни – типу її економічної та політичної систем; цінностей, традицій та стереотипів політико-культурної і правової сфер; рівня самоорганізації громадянського суспільства; ступеню розвитку інформаційно-комунікативної сфери; соціальної та політичної стратифікації суспільства тощо.

Громадянське суспільство завжди буде прагнути до найбільшої автономії від органів державної влади, а держава – до якомога більшого контролю над максимально можливим соціальним простором. Тому необхідний для розвитку суспільства баланс цих сил можливий у випадку продукування громадянським суспільством цінностей і норм, які держава закріплює санкцією, перетворюючи їх із соціальних у правові. У контексті формування самоорганізації суспільства важливим є стимулювання громадської і громадянської активності як основи інтегрування населення у консолідовану спільноту людей, їх гармонійного існування і взаємодії.

Четвертий розділ – «Політичний плюралізм в умовах динамічної трансформації суспільства» – окреслює проблеми збереження цілісності перехідного суспільства в умовах ідеологічної невизначеності, форсованих демократичних перетворень та труднощів утвердження політичного плюралізму як принципу та демократичної цінності, зокрема в сучасному українському суспільстві.

Підрозділ 4.1 – «Ідеологічний плюралізм і забезпечення цілісності демократичного суспільства» – присвячений аналізу політичного простору сучасного суспільства, його змін та взаємозв'язку ідеологічного і політичного плюралізму.

Поняття «політичний плюралізм» і «ідеологічний плюралізм» позначають відповідно два явища політичного життя. Вони є об'єктивно зумовленими, але відрізняються умовами існування та змістом, маючи різні аспекти відображення. Головна відмінність стосується державно-правової сфери їх забезпечення.

Основою ідеологічного плюралізму є ідейний, світоглядний плюралізм, який пов'язаний з правом особи мати власну думку, що є юридично невідчужимим у демократичних країнах. Ідеологічний плюралізм пов'язаний з певними системами ідей, цінностей, поглядів, має вияв у політичних ідеологіях та може закріплюватися юридично через визнання і гарантування політичних, громадянських прав і свобод людини. Ідеологічний плюралізм не відкидає боротьби ідеологій і вказує лише на те, що держава залишає «сферу ідеологічної боротьби», не підтримує будь-яку з існуючих ідеологій. Політичний плюралізм як розмаїття інтересів і форм їх вияву, пов'язаний з організаційним оформленням і практичною реалізацією суспільно-політичних інтересів, цінностей, ідей. Політичний плюралізм відображає легальна діяльність різних політичних партій (партійний плюралізм). На відміну від ідеологічного, він закріплюється або конституцією країни, або спеціальними законами.

Взаємозв'язок між ідеологічним та політичним плюралізмом полягає у тому, що ідеологічний плюралізм породжує ідейні спори та ідеологічне розмаїття, що, у свою чергу, призводить до політичного плюралізму, який прагне у відповідний спосіб їх реалізувати. Важливими нормами політичного плюралізму є: відмова від політичного насильства і диктатури; визнання народу абсолютним і суверенним джерелом влади; визнання верховенства закону і прав особистості; пошук політичного консенсусу і готовність до компромісів; вирішення найбільш важливих питань більшістю голосів, толерантне та терпиме ставлення до навіть нелояльної меншості тощо. Правове закріплення політичного плюралізму гарантує суспільству, з одного боку, захист від насильницької зміни суспільного ладу, з іншого – дотримання встановлених законів, «правил демократичної гри» з боку різних політичних партій і рухів.

Традиційна ідеологічна картина світу потребує перегляду і оновлення. Ідеологічний плюралізм не означає «кінця ідеології». Він передбачає створення нового типу ідеологічного концепту – «загальнонародної», «загальнонаціональної» ідеології або «ідеології загальних інтересів», «ідеології національної згоди», «інтегративної ідеології» тощо.

У підрозділ 4.2 – «Суперечності і наслідки політичного плюралізму в умовах нестабільності демократичних перетворень» – аналізуються положення щодо конструктивних і деструктивних складових політичного плюралізму. Останній, з одного боку, сприяє множинності, тобто існуванню альтернативних позицій, поглядів, варіантів, рішень. З іншого – спрямований на підтримку єдності суспільства. Причому обидві складові є однаково необхідними для саморозвитку суспільства. Природно, що політичний плюралізм розвиває ініціативність, раціональне мислення, свідоме ставлення людини до політичного життя суспільства, сприяє утвердженню цінності свободи та інших демократичних цінностей. Водночас цей феномен має і деструктивний потенціал. У цьому аспекті досліджуються потенційні ризики і загрози, які можуть супроводжувати сприйняття політичного плюралізму як цінності демократії. Варто пам'ятати, що поляризований плюралізм може призвести до зміни територіального устрою, зокрема створення федерації.

Однією з вагомих проблем, пов'язаних з політичним плюралізмом, є проблема ідентифікації людини. Серед множини ідентичностей, які зв'язують сучасну людину з різними спільнотами, особливе місце мають уявлення людей про свою належність до суспільно-політичних груп. Ці уявлення формують політичні ідентичності, які впливають на політичну поведінку самої людини, так і на перебіг політичних процесів у суспільстві. Політичний плюралізм породжує феномен множинної ідентичності.

До суб'єктів формування політичної ідентичності в умовах політичного плюралізму можна віднести: державу; ЗМІ; політичні партії (їх вплив обумовлюється типом політичної і партійної систем, політичної кон'юнктури (в умовах неорганізованого, дикого політичного плюралізму часто виникає

феномен «всеядних» партій, які мають широку соціальну базу за рахунок невизначеної партійної ідентичності)); громадські організації і об'єднання, які можуть ініціювати публічне обговорення значимих тем та сюжетів, сприяти зміцненню чи послабленню орієнтирів політичної ідентичності, змінювати самоідентифікацію всередині громадських об'єднань; політичну еліту, бізнес-еліту, які визначають ідеологічні і ціннісні основи національно-державної ідентичності; інтелектуали чи інтелектуальні спільноти (поняття «публічний інтелектуал» з'явилося у другій половині ХХ століття із змінами простору комунікації і потребою в особистостях вести суспільну дискусію, адресувати свої міркування широкій публіці, пропонуючи порядок денний); етнічні і конфесійні спільноти; регіональні еліти; мережеві спільноти, формуючи мережеву ідентичність, можуть впливати на політичну ідентифікацію; у якій мірі співпадають мережеві і політичні ідентичності, а також хто і як формує політичні ідентичності в інтернеті – ці питання, на наш погляд, заслуговують окремої уваги науковців. Принципове значення має не сам факт багатосуб'єктності при формуванні політичної ідентичності в умовах політичного, ідеологічного плюралізму, а те, як складається взаємодія цих суб'єктів, чи здатні вони враховувати множинний характер ідентичності, побудувати діалог, полілог, скоректувати свої позиції під впливом інших, чи є їх конкуренція публічна, коректна чи прихована, яка набуває характер боротьби.

Пов'язаними з політичним плюралізмом явищами, що мають деструктивний характер, розглядаються популізм, нігілізм, цинізм (крайня форма нігілізму), соціальна аномія, соціальна апатія, відчуження, протестна поведінка.

Підрозділ 4.3 – «Основні напрями і перспективи політичного плюралізму в сучасній Україні» – присвячено аналізу особливостей реалізації політичного плюралізму як принципу і цінності демократії в сучасних реаліях.

Нині в Україні відбувається демократизація усіх сфер суспільного життя. Зокрема у політичній сфері функціонує багатопартійна система, легітимна опозиція, демократичні вибори, можливість створення об'єднань громадян тощо. Вітчизняні ЗМК представляють широкий спектр думок і позицій. Майже відсутні теми, які не можна було б критикувати. Це надає можливість визнати, що Україна утримує стійку тенденцію щодо формування і розвитку політичного плюралізму.

Водночас існує низка небезпек, що негативно впливають на перебіг процесів демократизації (активізація протестних настроїв, загальний пригнічений стан значної частини громадян, ціннісна невизначеність, суспільна дезадаптація, розбалансованість соціальних зв'язків, що провокують девіантні реакції тощо). Велика кількість політичних партій, накладаючись на невисокий рівень політичної поінформованості та компетентності населення, ускладнює визначення власної політичної позиції щодо важливих питань суспільно-

політичного розвитку України більшості населення. Ситуацію у соціокультурному середовищі українського суспільства характеризує синдром «ідентифікаційного неврозу» (Л. Нагорна): непримиренність, осуд кожного кроку влади; відшукування подвійного дна у політичних рішеннях; поширення думок про шляхи федералізму, майданову демократію як майбутнє України; критичне сприйняття інформації про оновлення чи проведення реформ, що свідчить про нелегітимність політичної влади.

Вітчизняна політико-культурна сфера є складним, гетерогенним утворенням, що відображається на політичних уподобаннях населення, відтворює важливу політичну проблему – підтримка цілісності країни в умовах політичної та соціокультурної диференціації. Основними напрямками її вирішення можуть бути: пошук компромісу у взаєминах, баченні та визначенні стратегічних орієнтирів розвитку держави між владою та суспільством; визначення та дотримання суспільством, а головним чином владою певних правил та норм політичної та управлінської діяльності, однакових для всіх учасників політичного процесу в Україні; подолання зверхнього ставлення влади до потреб і прагнень суспільства; активізація реальної участі суспільства в управлінні державою. Це вимагає комплексу виважених заходів зовнішньої, регіональної, культурної, національної, освітньої політики, спрямованих на пошук спільної основи взаємодії між громадянським суспільством і владою.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне дослідження змісту, взаємообумовленості соціально-політичних та ціннісно-культурних засад феномену політичного плюралізму дозволяє зробити наступні висновки.

1. Політичний плюралізм є одним із важливих атрибутів демократії, що пов'язується не лише зі створенням нових партій та зростанням їхньої кількості, а й передбачає відкрите суперництво, змагальність, конструктивне співробітництво і конкуренцію різних політичних сил. Еволюція теорії політичного плюралізму засвідчує, що, маючи об'єктивні недоліки, вона викликає не стільки радикальний перегляд підвалин політики, скільки розширює можливості її концептуального вдосконалення, адекватного викликам і потребам сучасного демократичного суспільства і зокрема реалізації головної природної цінності політичного плюралізму – свободи. У цьому контексті набуває наукового значення дослідження політичного плюралізму як цінності демократичного суспільства і збагачення методології його аналізу антропологічним, структурно-функціональним, синергетичним, культурологічним та аксіологічним підходами. Використання зазначених наукових підходів сприятиме виявленню двох протилежних підвалин феномену політичного плюралізму – сприяння множинності, з одного боку, і підтримці цілісності суспільства – з іншого, які є однаково необхідними для саморозвитку

суспільства. Відповідно до цього, мета політики має визначатися на підставі знання про те, яку з його підвалин можливо й необхідно за конкретних умов розвитку суспільства інтенсифікувати, як усунути або обмежити їхні наслідки для збереження відносної стабільності суспільства та його структур.

2. Надзвичайно важливим для дослідження політичного плюралізму є виокремлення соціо-культурних і політико-культурних чинників його формування. Ступінь розвинутості цих чинників обумовлюється наявними для певного суспільства політичними установками, традиціями індивідів та їх спільнот. Політичний плюралізм як політико-культурний феномен пов'язується з такою рисою політичної культури як здатність до політико-культурного консенсусу. Ця риса розкривається через визначення і прийняття основних принципів співіснування і включає цінності, традиції політичного життя, елементи суспільної пам'яті, політичні установки, орієнтації, тип мислення тощо. Політико-культурний консенсус є особливим для кожного суспільства, на формування якого впливають як загальні (світові) умови розвитку, досягнутий рівень його загальнокультурного розвитку, так і історичні, етнічні, культурні його особливості, низка актуальних для цього суспільства проблем.

3. У науці плюралізм, і політичний зокрема, розглядають переважно як теорію і як принцип організації суспільного життя, тоді як проблему множинної ідентифікації людини породжує не стільки соціальне, ідеологічне, політичне різноманіття, скільки недостатньо артикульована у суспільній свідомості згода щодо пріоритетних цінностей, норм та стилів життя. Виходячи з цього, та враховуючи сучасний рівень дегуманізації суспільного розвитку, політичний плюралізм доцільно розглядати як одну з цінностей демократії. З цією метою необхідно, насамперед, визначити передумови утвердження політичного плюралізму як реальної цінності демократичного суспільства (рівень самоорганізації суспільства, усвідомлення людиною себе як суб'єкта політичних відносин, взаємної толерантності і сприйняття різних поглядів на спосіб життя) та потенційні ризики і загрози реалізації як у демократично стабільних, так і нестабільних країнах (виникнення популізму, нігілізму, цинізму як крайньої форми нігілізму, соціальної аномії, кризи ідентичності, відчуження чи виникнення різних форм протестів). В умовах демократизації необхідно враховувати, що політичний плюралізм обумовлюється політичними традиціями, культурою, історією, може змінюватися з плином часу і зміною соціального (соціетального) контексту від стану «дикого», поляризованого до організованого, поміркованого, цивілізованого. Ціннісна природа політичного плюралізму також розкривається у зв'язку з іншими цінностями плюралістичної теорії демократії – передусім свободою і правами людини, толерантністю, безпекою, порядком та іншими.

4. У феномені політичного плюралізму закладено єдність ідей відмінності, рівності, гнучкої соціально-політичної організації, співіснування і комунікації. Політичний плюралізм у сучасному суспільстві – це гнучка форма

суспільно-політичної організації, яка забезпечує стабільне, рівноправне співіснування різних форм суспільного, групового та індивідуального буття завдяки політичній комунікації. Провідною функцією політичного плюралізму є реалізація політичної свободи і збереження цілісності суспільства. Проте це не просто монолітна єдність, а така цілісність, яка не виключає розпорошеності, зокрема ідеологічної, територіальної, соціальної, галузевої (в економіці, науці, культурі, освіті). З'ясування значимості соціальної ролі політичного плюралізму в демократичній політичній системі дозволить виявити засоби підтримки рівноваги і стабільності в суспільстві, віднайти шляхи адаптації до взаємодії в умовах плюралістичного середовища; сприятиме забезпеченню багатоманітності, різноспрямованих тенденцій суспільно-політичного розвитку; дозволить віднайти важелі його впливу на характер інтеграції суспільства, використовувати його як важливий чинник стримування деструктивного впливу соціальних відмінностей на формування суспільної єдності.

5. За умов плюралістичного суспільства природною виступає наявність субкультур, і політичних зокрема. Такий субкультурний плюралізм є можливим при дотриманні базового політико-культурного консенсусу щодо ставлення до влади, функціонуючих політичних інститутів і цінностей. Проблемою сучасного суспільства є співвідношення універсальної й «етнічних» ціннісних систем. Процеси глобалізації формують тенденцію до утвердження системи цінностей загальної для всіх соціумів. Проте у практичній площині це виявляється досить складним завданням, адже навіть в одній цивілізаційній традиції передбачається наявність різних систем цінностей. Це обумовлено, насамперед, факторами географічного положення, особливостями економічного і соціального розвитку, культурними традиціями та актуалізує питання міжкультурної комунікації, діалогу, полілогу, полікультурної освіти тощо. За сучасних умов необхідно формувати такий політико-культурний клімат, головними складовими якого слугуватимуть цінності демократії. Політична свобода, рівність, яка доповнюється толерантністю та солідарністю, сприяють зростанню внутрішньої суспільної детермінації, розширенню можливостей вибору, розвитку діалогу і горизонтальної комунікації.

6. Нові інформаційні технології здатні суттєво вдосконалювати методи політичної комунікації і сприяти більш активній участі громадян у цьому процесі. Ключовим питанням під час оцінки ролі інформаційних технологій у процесі діалогу між владою та громадянським суспільством є визначення ступеню готовності до використання можливостей, які надаються їм новими каналами комунікації. Феноменом, який потребує глибокого наукового дослідження, є процес віртуалізації політичного життя. За допомогою новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій віртуальне середовище виокремилася в структурі політичних комунікацій, а сам «віртуал» став своєрідним споживачем інформації, що формує відповідний «віртуальний дискурс». Віртуалізується як система політичного управління, так і політична

поведінка особистості. Комп'ютерні мережі створюють нові форми і канали комунікації, долучаючи до свого простору різні сторони життя людей. Вони формують мережевий простір, який відрізняється гнучкістю, непередбачуваністю, водночас взаємозалежністю та зв'язаністю суб'єктів. Мережевий простір відрізняють відносна сталість неієрархічних взаємовідносин, зв'язаність різних суб'єктів, державних та недержавних інститутів; загальний інтерес, обмін ресурсами, дотримання правил. Мережеві комунікації є однією з характерних ознак сучасного суспільства, однією з форм політичної комунікації і певним інструментом для реалізації політичного плюралізму. Формування інформаційно-комунікаційного простору повинно, за багатьма ознаками, посилювати природне прагнення людей до об'єднання, гармонізації людських відносин, вироблення нових підходів до вирішення соціальних і економічних проблем, що стоять перед людством. Разом з цим, варто усвідомити, що інформаційна епоха – це не лише синтез позитивних моментів технічного прогресу і його можливостей. Також це і ера розколотих комунікацій, фрагментованих суспільств і суперечливих інтересів. У ньому превалюють нав'язані образи, продукуються нові взаємовідносини між простором та часом, між кіберпростором і людиною, культивуються нові інтереси, цінності, культурні особливості й норми поведінки. За цих умов актуальними залишаються проблеми діалогу культур, етнічний, релігійний консенсус, толерантність, тобто все те, що в кінцевому підсумку дозволяє формувати демократичну суспільну реальність, основою якої виступає політичний плюралізм.

7. На основі дослідження соціальної і політичної стратифікації проаналізовано взаємообумовленість соціального і політичного плюралізму. Соціальний плюралізм є можливим, по-перше, в достатньо стратифікованому суспільстві; по-друге, в повному обсязі у суспільстві, де має конституційно законодавче закріплення правова рівність різноспрямованих інтересів. Підґрунтям соціального плюралізму є плюралізм думок та інтересів, тобто відповідний демократичний спосіб мислення, демократичні норми і стандарти поведінки. Соціальний плюралізм є основою політичного плюралізму, цінність і значення якого розкривається передусім у можливості створити умови для виявлення і захисту (легалізації) інтересів соціальних суб'єктів і забезпечення розумного балансу між інтересами різних носіїв, тобто сприяти громадянському миру і злагоді через демократичні дискусії і досягнення компромісних рішень. Виходячи з вищезазначеного, політичну стратифікацію доцільно розглядати як відносини політичної нерівності, зумовлені становищем різних груп у системі владних інститутів, а також можливостями цих груп впливати на прийняття політичних рішень. В умовах віртуалізації політики особливу увагу необхідно звернути на представників нового класу – політконсультантів, політтехнологів, професійних лобістів, які суттєво

впливають на характер політичних рішень і захищають здебільшого корпоративні інтереси бізнесу.

8. Демократизація засвідчує тісний зв'язок між ідеологічним та політичним плюралізмом. Ідеологія у сучасній політиці є необхідною умовою для формування стабільності демократичного суспільства. Характерною рисою сучасного ідеологічного простору є зміна самого суспільства, в умовах якого ті ідеології, які раніше домінували, нині зазнали кризи, оскільки зі змінами суспільства змінилася їх соціальна база і політична сила. Сучасна політика ширша, ніж традиційна ідеологічна політика, що зумовлює появу нових інститутів, рухів. Вони віддають перевагу критиці існуючого порядку і приділяють увагу тим темам, які ігнорувалися старими політичними ідеологіями, – проблемам національної, культурної, релігійної ідентичності, питанням екології, всесвітньої справедливості тощо. Нові ідеології звернені переважно до молоді; їх носії заперечують інститут політичної партії, надаючи перевагу більш вільним об'єднанням, які забезпечують пряму участь громадян; діють більш епізодично, проте можуть мобілізувати людей за допомогою сучасних ІТ для організованих ними акцій протесту чи зустрічей із представниками влади з метою привернення уваги громадськості до конкретних проблем. В умовах ідеологічного і політичного плюралізму вагомим значення набуває інтегративна ідеологія. У пошуку прагматичних засобів взаємодії різних політичних ідеологій одним із варіантів може стати визначення ідеологічних детермінант стратегії розвитку суспільства як ідеологічної конструкції (система ідеалів, цілей розвитку, політичних інтересів, цінностей, настанов тощо), що безпосередньо орієнтована на конкретний політичний процес, впливає на його формування та перебіг – конфігурацію суб'єктів, особливості їхньої взаємодії, прийняття та реалізацію політичних рішень, характер й спрямування процесу в певній країні.

9. Політичний плюралізм як одна з цінностей демократії впливає на соціальний, політичний порядок сучасного суспільства. Як у демократично стабільних, так і нестабільних країнах дискусії між різними суб'єктами політики в умовах політичного плюралізму супроводжуються потенційними ризиками і загрозами – виникненням популізму, нігілізму, цинізму як крайньої форми нігілізму, соціальної аномії, відчуження чи навпаки протестів, які ще недавно мали характер мирних акцій, а нині вибухають збройними сутичками і навіть громадянськими війнами. Однією з вагомих проблем втілення політичного плюралізму є проблема ідентифікації людини. В умовах політичного плюралізму політичний простір набуває ознак багатовимірності, що породжує феномен множинної ідентичності. Людині належить не одна, а множинна кількість ідентичностей, які обумовлені і пов'язані з її власним вибором. Це викликає ситуацію деякої розгубленості у здатності віднайти своє місце у суспільстві. З іншого боку ця ідентичність є ресурсом суспільно-політичного розвитку, адже потенціал кризи ідентичності створює нові

можливості адаптації людини до реальності, що змінюється. Пліуралізм може оптимізувати пошук ідентичності за умови досягнення соціального і політичного консенсусу, які визначають групи та суб'єкти політичного життя, з якими може ідентифікувати себе людина та узгоджує способи інтерпретації множини життєвих форм. Множинна ідентичність пов'язана з цінностями рівності і справедливості. Цінність рівності міститься у визнанні рівних можливостей та загальних «правил гри». Справедливість розкривається у можливості індивідів та їх груп реалізувати власні інтереси, уявлення про гідне існування. Для суспільної інтеграції важливими умовами є: ідеологія, побудована на загальнолюдських цінностях; самоорганізація суспільства, обумовлена економічною, політичною та соціо-культурною мотивацією; досягнення соціального консенсусу і координації відносин між суспільством і державою. Ці складові обмежують одна одну, водночас не звужуючи, а розширюючи свої можливості.

10. В сучасній Україні існує стійка тенденція до формування і розвитку політичного пліуралізму. Водночас у соціокультурному аспекті є низка небезпек, що негативно впливають на перебіг процесів демократизації – популістський характер суспільної згоди; орієнтація на конкретного лідера або очікування лідера-месію; змагання іміджів політичних суб'єктів, а не конкуренція їх програм; тенденції поступової активізації протестної поведінки, що пояснюються значним розшаруванням населення за рівнем реальних доходів та рівнем життя. Небезпечними є криза національної ідентичності та феномен фальшивої ідентифікації, коли населення голосує за лідерів, ситуативно об'єднуються на тимчасових солідарних основах (харизматичний лідер, популістська програма), не усвідомлюючи, чи відповідає це їх інтересам і загальному благу. Дезінтеграційний потенціал нашого суспільства посилюють внутрішньо- та міжпартійні конфлікти, гострі ідейні суперечки однопартійців, відсутність консенсусу еліт, консенсусу між владою та населенням, загальнонаціональної згоди тощо. У зв'язку з цим доцільно визначити основні напрями, які сприятимуть послабленню негативних проявів пліуралізму в Україні: визначення спільного консенсусу, згоди щодо основних політичних цінностей (загальна зацікавленість у збереженні і розвитку держави, визнанні демократичних правил гри, заснованих на чесній конкуренції, толерантного ставлення до опозиції, повага до закону, рішень більшості, прав людини і права меншості на власну думку, її захист в рамках закону); виявлення сталих, а не кон'юнктурних групових інтересів, їх всебічний аналіз і врахування у діяльності політико-державних структур; створення необхідних правових гарантій для вираження інтересів; співставлення та аналіз альтернативних політичних програм, їх наукова експертиза та обговорення громадськістю; визначення загального курсу стратегічного розвитку держави, що відповідає інтересам більшості громадян; пошук шляхів досягнення консенсусу і взаємодії між різними суспільно-політичними групами, об'єднаннями та партіями;

вироблення ефективного політико- правового механізму цивілізованого вирішення виникаючих між ними конфліктів. Крім того, інтеграція українського суспільства в умовах політичного плюралізму потребує формування системи суспільно-політичних відносин на засадах довіри, партнерства, солідарності, національних джерел духовності. Важливим також є роз'яснення та ознайомлення широких верств з особливостями функціонування демократичних інститутів, механізмами контролю органів влади з боку громадськості і способами представництва своїх інтересів у публічній сфері, що сприятиме реальному залученню громадян до політичного життя.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Остапенко М. А. Політичний плюралізм : нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги [Текст] : [Монографія] / М. А. Остапенко. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — 350 с.

Статті у фахових виданнях

2. Остапенко М. А. Політичний плюралізм як цінність сучасної цивілізації : зміст і соціальні основи [Текст] / М. А. Остапенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : Науковий журнал. Серія : Політологія. — К. : Міленіум, 2006. — № 4. — С. 143–150.

3. Остапенко М. А. Філософські основи плюралізму [Текст] / М. А. Остапенко // Віче. Журнал Верховної Ради України. — 2007. — № 12. — С. 26–28.

4. Остапенко М. А. Формування ідеї політичного плюралізму і практика її втілення в деяких європейських країнах [Текст] / М. А. Остапенко // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2007. — Вип. 30. — С. 226–239.

5. Остапенко М. А. Політичний плюралізм : діяльнісний вимір [Текст] / М. А. Остапенко // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма». Випуск 73. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. — С. 115–126.

6. Остапенко М. А. Політичний плюралізм: американська модель [Текст] / М. А. Остапенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Випуск 12. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. — С. 342–353.

7. Остапенко М. А. Субкультурний плюралізм в умовах демократичного суспільства [Текст] / М. А. Остапенко // Вісник Державної академії керівних

кадрів культури і мистецтв : Науковий журнал. Серія : Політологія. — К. : Міленіум, 2008. — № 1. — С. 122–126.

8. Остапенко М. А. Соціальний і політичний плюралізм: діалектика взаємовпливу [Текст] / М. А. Остапенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : Науковий журнал. Серія : Політологія. — К. : Міленіум, 2008. — № 2. — С. 129–134.

9. Остапенко М. А. Політичний плюралізм в умовах постіндустріального суспільства : комунікативний вимір [Текст] / М. А. Остапенко // Наукові записки. Вісник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса — Випуск 38. — К. : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. — С. 313–323.

10. Остапенко М. А. Синергетичний підхід у дослідженні політичного плюралізму [Текст] / М. А. Остапенко // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма». Випуск 82. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. — С. 115–125.

11. Остапенко М. А. Ціннісні основи політичного плюралізму [Текст] / М. А. Остапенко // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2008. — Випуск 38. — С. 268–280.

12. Остапенко М. А. Потенційні ризики політичного плюралізму [Текст] / М. А. Остапенко // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2009. — Випуск 40. — С. 360–370.

13. Остапенко М. А. Соціальна група як суб'єкт політичних відносин плюралістичного суспільства [Текст] / М. А. Остапенко // Політологічний вісник Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2009. — Випуск 41. — С. 124–142.

14. Остапенко М. А. Чинники становлення політичного плюралізму в Україні [Текст] / М. А. Остапенко // Політологічний вісник Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2009. — Випуск 43. — С. 192–202.

15. Остапенко М. А. Ідеологічний плюралізм : проблема необхідності розвитку і збереження цілісності демократичного суспільства [Текст] / М. А. Остапенко // Сучасна українська політика. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. — Випуск 21. — С. 8–21.

16. Остапенко М. А. Партійний плюралізм в Україні : особливості становлення [Текст] / М. А. Остапенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — Випуск 3. — С. 59–65.

17. Остапенко М. А. Суб'єкти політичної комунікації в інформаційному суспільстві [Текст] / М. А. Остапенко // Гілея (науковий

вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. — Випуск. 44 (2). — С. 577–582.

18. Остапенко М. А. Громадська і громадянська активність : спроба категоріального аналізу [Текст] / М. А. Остапенко // Сучасна українська політика. — Випуск 23. — К. : Центр соціальних комунікацій, 2011. — С. 247–256.

19. Остапенко М. А. Політичний плюралізм : багатогранність змісту [Текст] / М. А. Остапенко // Політичний менеджмент. Наук. журн. / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2011. — № 6 (51). — С. 29–36.

20. Остапенко М. А. Вибори як політичний інститут (методична розробка лекції) [Текст] / М. А. Остапенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — Випуск 4. — С. 208–213.

21. Остапенко М. А. Соціальна стратифікація та політична стратифікація : кореляція понять [Текст] / М. А. Остапенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Випуск 6. — С. 119–124.

22. Остапенко М. А. Плюралізм та неокорпоративізм як моделі узгодження інтересів суспільства і держави [Текст] / М. А. Остапенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Випуск 7. — С. 48–53.

23. Інформаційне суспільство : епоха політики образів [Текст] / М. А. Остапенко // Наукові записки. Вісник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса — Випуск 1(57). — К. : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. — С. 320–330.

24. Остапенко М. А. Політична комунікація : теоретичні аспекти дослідження [Текст] / М. А. Остапенко // Політичний менеджмент. Науковий журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2012. — № 3 (54). — С. 135–144.

25. Остапенко М. А. Суспільство і держава : моделі узгодження інтересів [Текст] / М. А. Остапенко // Вісник Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : «Питання політології». — 2012. — Випуск 20 (№ 1007) — С. 145–151.

26. Остапенко М. А. Плюралізм и власть : інтерпретація и анализ [Текст] / М. А. Остапенко // PolitBook. — 2012. — № 4. — С. 116–124.

27. Остапенко М. А. Роль соціальних мереж у формуванні політичної активності громадян [Текст] / М. А. Остапенко // Сучасна українська політика. Спецвипуск. — К. : Центр соціальних комунікацій», 2013. — С. 246–252.

Тези наукових конференцій

28. Остапенко М. А. Політичний плюралізм як базова цінність політичної культури демократичного типу [Текст] / М. А. Остапенко // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі : Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції 8-9 лютого 2006 р. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. — С. 181–184.

29. Остапенко М. А. Політичний плюралізм як чинник трансформації партійно-політичних систем на постсоціалістичному просторі [Текст] / М. А. Остапенко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія. Соціологія. Філософія. — 2007. — Випуск 5-6. — С. 199–205.

30. Остапенко М. А. Природа та значення політичного плюралізму для демократичного суспільства [Текст] / М. А. Остапенко // Треті юридичні читання : Матеріали Міжнародної наукової конференції 25-26 квітня 2007. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. — С. 182–185.

31. Остапенко М. А. Полікультурне суспільство : до проблеми визначення [Текст] / М. А. Остапенко // Четверті юридичні читання : Матеріали Міжнародної наукової конференції 3-4 квітня 2008. — К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. — С. 432–435.

32. Остапенко М. А. Умови становлення плюралізму в політичній сфері українського суспільства [Текст] / М. А. Остапенко // Інститут вищої освіти та його вплив на регіональний розвиток України : соціокультурні, економічні та правові аспекти : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 26-27 травня 2008 року. — Ірпінь, 2008. — С. 122–124.

33. Остапенко М. А. Політична комунікація як спосіб реалізації та джерело політичного плюралізму [Текст] / М. А. Остапенко // П'яті юридичні читання / Проблеми верховенства права : теорія і практика : Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 квітня 2009 року. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — С. 431–432.

34. Остапенко М. А. Перспективність використання синергетичного підходу до аналізу політичного плюралізму [Текст] / М. А. Остапенко // Людина. Світ. Суспільство (до 175-річчя філософського факультету). Дні науки філософського факультету – 2009 : Міжнародна наукова конференція (21-22 квітня 2009 року) : Матеріали доповідей та виступів. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. — Ч. XI. — С. 119–120.

35. Остапенко М. А. Партійний плюралізм в умовах перехідного суспільства (український контекст) [Текст] / М. А. Остапенко // Шості

юридичні читання : Матеріали Міжнародної наукової конференції 22-23 квітня 2010 року. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — С. 337–338.

36. Остапенко М. А. Політичний плюралізм : синергетичний підхід дослідження [Текст] / М. А. Остапенко // *Методологія політичної науки : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Перші методологічні читання* / Укл. Денисенко В. М., Угрин Л. Я. — Львів : ЛНУ, 2010. — С. 12–13.

37. Остапенко М. А. Громадська активність: до теорії проблеми [Текст] / М. А. Остапенко // *Сьомі юридичні читання / Культура і право на початку ХХІ століття : Матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 року.* — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — С.570–572.

38. Остапенко М. А. Проблема громадянської активності в сучасному українському суспільстві [Текст] / М. А. Остапенко // *Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні : Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (ХХІV Харківські політологічні читання).* — Х. : ХАП, НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, 2011. — С. 133–135.

39. Остапенко М. А. Феномен громадянської активності [Текст] / М. А. Остапенко // *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету : Збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2010 рік, 9-10 лютого 2011 року* / Укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Симоненко, О. П. Ємельянова. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — С. 212–213.

40. Остапенко М. А. Аксиологічна складова політичного плюралізму [Текст] / М. А. Остапенко // *Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні : Матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції (Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.) : у 3 частинах.* — Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. — Ч. 2. — С. 117–119.

Інші публікації

41. Остапенко М. А. Історія політичної думки в Україні : Навч. посібник [Текст] / І. А. Горбатенко, М. А. Остапенко, В. П. Горбатенко. — К. : МАУП, 2007. — 132 с.

42. Остапенко М. А. Політична культура суспільства : Навч. посібник [Текст] / М. А. Остапенко. — К. : МАУП, 2008. — 92 с.

43. Остапенко М. А. Політичний плюралізм / М. А. Остапенко [Текст] / *Лекції з політології : навчально-методичний посібник.* / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — Випуск 1. — Лекція 11. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — С. 167–177.

44. Остапенко М. А. Суспільно-політичні інтереси / М. А. Остапенко, Л. М. Радченко [Текст] / *Лекції з політології : навчально-методичний посібник* /

За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — Випуск 1. —
Лекція 14. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — С. 214–226.

АНОТАЦІЇ

Остапенко М. А. Політичний плюралізм як ціннісна основа демократичного суспільства. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.03 — політична культура та ідеологія. — Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — Київ, 2013.

У роботі проведено комплексне політологічне дослідження політичного плюралізму як ціннісної основи демократичного суспільства в контексті динаміки соціально-політичних трансформацій, що відбуваються в сучасному світі. Запропоновано авторське бачення політичного плюралізму як політико-культурного феномену, що обумовлюється ступенем розвитку демократичної політичної культури і пов'язується з такою її рисою як здатність до політико-культурного консенсусу. Останнє розкривається через визначення основних принципів співжиття і включає цінності, традиції, компоненти суспільної пам'яті, політико-психологічні установки тощо. Розширено методологію аналізу політичного плюралізму на основі поєднання антропологічного, структурно-функціонального, синергетичного, культурологічного та ціннісного підходів, що дозволило автору виділити такі аспекти аналізу феномену політичного плюралізму: політичний плюралізм як ідея, теорія; як принцип демократичної організації суспільного життя; як цінність демократичної політичної культури.

Обґрунтовано, що політичний плюралізм є однією з головних політичних цінностей демократичного суспільства і впливає на формування політичних переконань, норм окремої людини, групи та суспільства. Політичний плюралізм обумовлюється політичними традиціями і політичною культурою, історичними, соціально-економічними та соціально-політичними чинниками і може трансформуватися від стану «дикого», поляризованого в організований, цивілізований. Окремо проаналізовано особливості політичного плюралізму в Україні.

Ключові слова: політичний плюралізм, політичний монізм, неоплюралізм, політична культура, демократичні політичні цінності, політико-культурний консенсус, політичний діалог, політична конкуренція, суспільна згода, толерантність.

Остапенко М. А. Политический плюрализм как ценностная основа демократического общества. — Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора политических наук по специальности 23.00.03 — политическая культура и идеология. —

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. — Киев, 2013.

В работе политический плюрализм исследуется как ценностная основа демократического общества в контексте социально-политических трансформаций, которые происходят в современном мире. Предложено авторское видение политического плюрализма как политико-культурного феномена, который обусловлен степенью развития демократической политической культуры и связан с такой её чертой как склонность к политико-культурному консенсусу. Последнее раскрывается через определение основных принципов совместной жизни и включает ценности, традиции политической культуры, компоненты общественной памяти, политико-психологические установки и т.д., присущие конкретному обществу. Расширена методология анализа политического плюрализма на основе синтеза антропологического, структурно-функционального, синергетического, культурологического и ценностного подходов, что дало возможность автору выделить следующие аспекты анализа данного феномена: политический плюрализм как идея, теория; как принцип демократической организации общественной жизни; как ценность демократической политической культуры.

Обосновывается, что политический плюрализм, являясь одной из важных ценностей демократического общества, выступает основой формирования политических убеждений, нормативной системы отдельного человека, группы и общества. Политический плюрализм обуславливается особенностями политических традиций, политического поведения, политической культуры, историческими, социально-экономическими, социально-политическими факторами и может трансформироваться под влиянием изменений социального контекста из состояния «дикого», поляризованного в организованный, умеренный, цивилизованный.

Исследованы категории политической науки, которые раскрывают разные аспекты политического плюрализма: культурологические (интерес, альтернативность, ценности, идеология, толерантность); институционально-системные (группа, партия, общественная организация, политическая, партийная, избирательная системы); процессуальные (конкуренция, диалог, партнёрство, конфликт, противостояние, борьба); категории результативности (интеграция/дизинтеграция; стабильность/нестабильность). Обосновывается, что взаимовлияние, взаимозависимость между явлениями, которые обозначают эти категории, может усиливать или уменьшать как позитивные, так и негативные аспекты каждого из них.

Анализ содержания и взаимосвязи данных категорий позволил определить социальную роль феномена политического плюрализма в демократической политической системе. Определено, что он позволяет выявить средства поддержки равновесия и стабильности в обществе, раскрывает пути адаптации ко взаимодействию в условиях плюралистической среды;

способствует обеспечению разнообразия отличий, разнонаправленных тенденций общественно-политического развития; выступает способом социальной интеграции общества, фактором сдерживания деструктивного влияния социальных отличий на формирование целостности общества; способствует интеграции общества и является одним из способов политико-культурного взаимодействия.

Определены основы формирования политического плюрализма как ценности демократического общества (высокий уровень самоорганизации общества; осознание человека себя как субъекта политических отношений; взаимная толерантность и принятие разных взглядов на способы жизни) и потенциальные риски и негативные последствия его реализации как в демократически стабильных, так и нестабильных обществах (популизм, нигилизм, цинизм как крайняя форма нигилизма, кризис идентичности, социальная аномия, отчуждение, возникновение разных форм протеста). Исследовано, что проблему множественной идентификации в условиях плюралистического общества порождает не столько социальное, идеологическое, политическое разнообразие и различие, сколько недостаточно артикулированное в общественном сознании согласие относительно приоритетных ценностей, норм, стилей жизни.

Отдельно рассматриваются особенности политического плюрализма в Украине. Выявлена тенденция к формированию и развитию политического плюрализма – полицентричность власти, многопартийная система, свобода слова, выбора и т.д. Одновременно выявлены и негативные последствия его утверждения – популистский характер общественного согласия, проекция на конкретного лидера или на ожидание «настоящего» лидера в случае разочарования в конкретной политической фигуре; частая подмена конкуренции программ конкуренцией имиджей политических субъектов, когда содержание конкретных высказываний заменяют имиджологические соревнования личностей политиков; формирование искусственной идентификации, когда люди голосуют за лидеров, а не за идеи и программы, ситуативно объединяются на временных основах солидарности (харизматический лидер, популистская программа и т. д.), часто не понимая, насколько это соответствует их интересам и общему благу; явление социальной аномии, отчуждения от политики, нигилистическое восприятие политической сферы у части населения как результат недоверия политической власти; явление цинизма со стороны политической власти как следствие низкого уровня самоорганизации и контроля со стороны гражданского общества; общественное согласие и выработка политико-культурного консенсуса усложняется отсутствием консенсуса элит, недостатком взаимопонимания между властью и населением, отсутствием общенационального согласия, что в целом дезориентирует, дезорганизовывает общество и негативно отображается на утверждении ценностей демократии в Украине. Предложено ряд

направлений, способствующих минимизации негативных последствий развития политического плюрализма в Украине.

Ключевые слова: политический плюрализм, политический монизм, неоплюрализм, политическая культура, демократические политические ценности, политико-культурный консенсус, политический диалог, политическая конкуренция, общественное согласие, толерантность.

Ostapenko M. A. Political Pluralism as a Value Basis of Democratic Society. — Manuscript.

Dissertation to obtain scientific degree of a Doctor of Political Sciences in speciality 23.00.03 — political culture and ideology. — National Pedagogical Dragomanov University. — Kyiv, 2013.

Dissertation is devoted the complex study of a political pluralism as the valued basis of a democratic society in the context of social-political dynamics of transformations occurring in modern society. It was proposed an author`s vision of a political pluralism as a political-cultural phenomenon determined by the degree of democratic political culture development and connected with such a feature as ability to the political-cultural consensus. The latter is described through the determination of the basic principles of co-existence and includes values, traditions, components of public memory, political-psychological aims etc. It was expanded the methodology of political pluralism analysis on the basis of combining of anthropological, structural and functional, synergic, cultural and value approaches allowing an author to determine such aspects of analysis of a phenomenon of a political pluralism: political pluralism as an idea, theory; as a principle of democratic organization of a social life; as a value of democratic political culture.

It was justified that political pluralism is one of the main political values of a democratic society and influences the formation of the political beliefs, standards of an individual, groups and societies. Political pluralism is explained by political traditions and political culture, historical, social-economic and social-political factors and can be transformed from the state of «wild», polar-sensitive into organized, civilized. It was separately analyzed the peculiarities of political pluralism in Ukraine.

Key words: political pluralism, political monism, neopluralism, political culture, democratic political values, political-cultural consensus, political dialogue, political competition, society consent, tolerance.